

Управление образования администрации Дзун-Хемчикского кожууна Республики Тыва
Муниципальное бюджетное общеобразовательное учреждение
Чыраа-Бажынская средняя общеобразовательная школа

«Принято»
ШУМО учителей
филологических наук
Протокол № 1
от «28» августа 2023

Руководитель
ШУМО Чанзан С.С.

«Согласовано»
Зам. дир. по УВР
Ооржак Ч.В.
от «24» августа 2023

Утверждаю:
Директор МБОУ Чыраа-
Бажынская СОШ
Монгуш Э.О.
от « » августа 2023

РАБОЧАЯ ПРОГРАММА
по родной (тувинской) литературе

(наименование учебного предмета, курса, дисциплины)

10 (девятый)
(класс)

Составлено на основе Примерной рабочей программы основного общего образования от 18 мая 2023г приказ №371 (12.07.2023 №74228 Минюст РФ.

Количество часов в неделю 1
Количество часов в год 34

Составила: учитель Куулар Долаана Даржайовна, первой категории

2023-2024
(учебный год)

ТЫВА ЛИТЕРАТУРА КИЧЭЭЛИНГЕ ТЕМАТИКТИГ ПЛАННААШКЫН

10 класс 34шак

Эгениң ады	Программаның утказы	Шагы хуну	Өөреникчилерниң күүседир уjurлуг кол-кол ажил-чорудулгазы
Кирилде	Тыва литература XX вектиң эгезинде. Тыва литератураның үндезилекчилери болгаш ийиги салгалдың чогаалчыларының чогаалдары.	1 08.09	XX вектиң эгезинде тыва литератураның төөгүлүг онзагай талаларының дугайында беседа. Тыва литератураның үндезилекчилери болгаш ийиги салгалдың чогаалчыларының чогаалдарында мөзү-шынар болгаш эстетиктиг идеал дилээшкиннери, келир үеже сорулгалар салыры.
«Кижиниң илел - күрүне»	С.К. Токаның чогаадыкчы ажилчорудулгазы. С.К. Тока «Араттың сөзү».	2 15.09 22.09	Салчак Калбакхорекевич Токаның чогаадыкчы ажилчорудулгазының кол-кол арыннары-биле таныжылга. Авторнуң ботнамдар болгаш чогаадыкчы ажилының «Араттың сөзү» деп трилогиясында илерээни. Тоожукчу маадырның овуру-хевиринге даянып, бурунгаар чаа амыдыралче базымнарын чураанын сайгарары. Трилогияда төөгүлүг үе, идеялиг утка. Уран-чечен девискээр. Дылының онзагайы.
	С.А. Сарыг-оолдуң чогаадыкчы ажилчорудулгазы. С.С. Сарыг-оол «Аңгыроолдуң тоожузу». Шүлүктөр: «Ынакшыл», «Чараш карак», «Үрезинчигеш».	2 29.09 06.10	С.А. Сарыг-оолдуң проза, шии, шүлүк чогаалына кириген үлүгхуузу. «Аңгыроолдуң тоожузу» деп романда Тываның төөгүзү. Тыва чоннуң ёзу-чаңчылдарын, делегей көрүүшкүнүн

	Шүлүглел «Алдын-кыс».	<p>чогаалдың тема, идеясын дамчыштыр чончу дыл-биле авторнуң ажытканы.</p> <p>Чогалды сайгарарыңга, шинчилээринге бот-тускайлаң, бөлүктөп болгаш шинчилээр ажилдарын чорудары.</p> <p>Кол маадырның овор-хевириң чечен сөстүң күжү-биле көргүскени.</p> <p>С.Тока биле С. Сарыг-оолдун бот-намдарлыг чогаалдарының деңнелгелиг сайгарылгазы.</p>
--	-----------------------	--

			<p>С.А. Сарыг-оолдун шүлүктөриниң идея-тематиказы, тургузуу, утказы, уран-чечени.</p> <p>«Алдын-кыс» деп шүлүглелдиң бижиттинген төөгүзү, тургузуу, овор-хевирлер.</p>
«Литература теориязы»	Литературлуг угланыышкыннар: тыва литературада социалистиг реализм, реализм.	1 13.10	Литературлуг угланыышкыннар: тыва литературада социалистиг реализм болгаш реализмниң ылгавырлыг, дөмейлешкек талалары. Литературлуг угланыышкыннарның сайзанып келген төөгүзү, ужурутказы, кол-кол демдектери. Чечен чогаалдан чижектер-биле бадыткаар..

<p>«Кижиниитилел - күрүне»</p>	<p>С.Б. Пюрбүнүн амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы.</p> <p>Шүлүктөр: «Чаңгыс сөс дээш», «Пушкин шөлүнгө», «Ак-көк дээр дег өңнүг», «Күскү сесерликке», «Белек», «Чуртталганың аялгазы».</p> <p>С.Б. Пюрбю «Үем болгаш үе-чергем дугайында».</p>	<p>1 20.10</p>	<p>С.Б. Пюрбүнүн чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы-биле таныжылга. Авторнун шүлүктөриниң тематиказы, тургузуу, идеялиг утказы, омур-хевирлерниң болгаш дылының бот-тускайлаң уран-чечени. «Үем болгаш үе-чергем дугайында» деп шүлүглелдин төөгүлүг үндезиннери, идеялиг утказы, уран-чечени, кижизидикчи салдары.</p> <p>Маадырларының аттарының символиктиг уjur-утказы. Тыва литератураның төөгүзүндө шүлүглелдин Күрүне шаңналынга төлептиг болганы.</p>
<p>«Кижиниитилел - бойдус - депшилге»</p>	<p>О.К. Саган-оолдун чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы.</p> <p>Роман «Дөспестер».</p>	<p>2 27.10 10.11</p>	<p>О.К. Саган-оолдун чогаадыкчы ажыл-чорудулгазының дугайында допчулал. Тыва роман жанрынга киирген үлүг-хуузу. Романда Тывага хой ажыл-агыйын хөгжүдериниң талазы-биле эртемге үндезилээн чидиг маргылдаалыг айтырыгларны көргүскени. Чогаалда омур-хевирлер, уран-чечен дылы. Бөгүнгү Тывада мал ажылының сайзыралы.</p>
<p>«Кижиниитилел - күрүне»</p>	<p>Бадра Ужуней оглу Иргиттин (У.И. Бадра) чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы.</p> <p>Роман «Арзылаң Күдерек».</p>	<p>2 17.11 24.11</p>	<p>Бадра Ужуней оглу Иргиттин (У.И. Бадра) чогаадыкчы ажыл-чорудулгазында онзагай арыннар.</p> <p>«Арзылаң Күдерек» ийи номунг төөгүлүг роман. Чогаалда идеяларның ханызы, чечен болуушкуннарның делгеми. Тыва мөге Күдеректин чонунун алдар-адын, чаңчылдарын, сүлдө-сүзүүн, мерген угаанын чурт иштинге-даа, чурттан дашкаар-даа камгалап чорааны.</p>

			Тыва, моол, алтай, казах, хакас, орус мөгелер аразында найырал. Салгалдар, төрөл аймак аразында харылзааларны чедимчелиг көргүскени.
--	--	--	--

			«Арзылаң Күдерек» деп романда омур-хевирлер, дылының уранчечени. Аныяк өскенниң кадык чаагай амыдыраарынга национал бот-медерелин хевирлээринге кижизидикчи салдары. Чогаадыкчы ажылдар күүседире: «Мээң суурумдан (кожуунумдан, хоорайымдан) үнген мөгелер»; «Мөге кижиниң хүн чурумун»; «Мөге кижиниң бодун ниитилелге шын, чараш алдынары»...
«Кижини - бойдус - депшилге»	С.Ө. Тамбаның чогаадыкчы ажылчорудулгазы. С.Ө. Тамба «Мээң байым», «Амыдырал хеми», «Сөзүм утпа», «Капитан Гастеллога», «Аалдап четсе». Тоожу «Амыргалаар».	2 01.12 08.12	С.Ө. Тамбаның тыва литературага киирген үлүү, чогаадыкчы ажылчорудулгазының үндезиннере. Шүлүктериниң идея-тематиказының делгеми. Мөзү-шынар теманы ажытканы. «Мээң байым» деп шүлүүнүн бижиттингениниң онзагайы, кижизидикчи ужур-утказы. «Сөзүм утпа» деп шүлүктүн ыры апарганы. «Амыргалаар» деп тоожунун тыва литературада туружу. Тоожуда кижини биле бойдус теманы. Омур-хевирлерниң бот-тускайлаңын, сюжеттиг шугумунун онзагайын бөлүктөп сайгарары.

	<p>К.Ч. Тоюннуң чогаадыкчы ажилчорудулгазы.</p> <p>Шүлүктөр: «Көгерим», «Ыраажы кыс».</p>	<p>1 15.12</p>	<p>К.Ч. Тоюннуң тыва литератураның хөгжүлдезинге киирген үлүү, чогаадыкчы ажил-чорудулгазының үндезиннери. Шүлүктеринде төрөөн чер, ынакшыл, кижиге болгаш бойдус, улусчу чаңчылдарны көргүскени. «Ыраажы кыс» деп шүлүктүн темазы, лириктиг маадырның херээжен кижиге чылыг, чымчак хамаарылгазы, психологтуг деталь дузазы-биле маадырның иштики делегейин ажытканы.</p>
<p>«Орус литература тыва дылда»</p>	<p>Тыва чогаалчыларның очулгазында А.С. Пушкин. А.Пушкин «Тураскаал», «Сибирьже», «Хоругдаттырган кижиге». Роман «Евгений Онегин».</p>	<p>1 22.12</p>	<p>Тыва литературада А.С. Пушкинниң чогаалдары. Шүлүктөр: «Тураскаал», «Сибирьже», «Хоругдаттырган кижиге», роман «Евгений Онегин». Чогаалдар-биле бөлүктөп таныжары: чогаалдарның тема болгаш идеязы, омур-хевирлериниң онзагайы, тургузуу, уран-чечени. С. Б. Пюрбюнуң очулгазының боттускайлаңы.</p>
	<p>Тыва чогаалчыларның очулгазында М.Ю. Лермонтов. М.Ю. Лермонтов «Салгын хемези», «Булуттар», «Төрөөн чурт».</p>	<p>1 29.12</p>	<p>Тыва литературада М.Ю. Лермонтовтун чогаалдары. Шүлүктөр: «Салгын хемези», «Булуттар», «Төрөөн чурт». Очулгаларның дээштиги. Лириктиг шүлүктөрниң бижиттинген онзагайларын тодарадыр.</p>
<p>«Кижиге - бойдус - депшилге»</p>	<p>С.С. Сюрюну-оолдун чогаадыкчы ажилчорудулгазы. С.С. Сюрюну-оолдун</p>	<p>1 12.01</p>	<p>С.С. Сюрюну-оолдун чогаадыкчы ажил-чорудулгазы. Төрөөн черчурт, ынакшыл лирикасы.</p>
	<p>лирикасы. Шүлүктөр: «Көк-көк даглар», «Ак».</p> <p>Роман «Ногаан ортулук».</p>		<p>«Ногаан ортулук» деп романның тема, идеязы, композициясы. Романда көдүрттүнген чидиг айтырыг. Чогаалда, бойдус чурумалының кол бодалын илередиринге салдары. Аныктар дугайында бодал,</p>

			аңаа хамаарыштыр тоожукчу маадырның туружу. Чогаалдың дылының онзагайы, уран-чечен аргаларның ажыглалы.
«Кижиниитилел - күрүне»	С.С. Сюрюн-оол роман «Тывалаар кускун».	2 19.01 26.01	«Тывалаар кускун» - С.С. Сюрюн-оолдун сөөлгү романы. Романның идеялиг пафозун авторнун илереткени. Үениң аайы-биле кижилерниң угаан-медерелинде өскерлишкиннерин тыва улустун езу-чаңчылдарында даянып чурааны. Кол мадырның аажы-чаңын, тура-соруун көргүскени. Чогаалда бойдус камгалалының темазын болгаш чүдүлге-сүглелдерин чырытканы. Чогаалдың композициязының хөй адырлыгы, сюжеттиг шугумунун онзагайы, уран-чечен дылы. Чогаалга хамаарыштыр литература-критиктиг ажылдар-биле таныжылга.
	М.Б. Кенин- Лопсанның амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы. Сонеттер. Роман «Чүгүрүк Сарала».	2 02.02 09.02	М.Б. Кенин- Лопсанның амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажылчорудулгазының хөй талалы. Тыва литературада ийиги салгалдың чогаалчыларының аразындан ылгалып үнүп келген онзагай салымчаяанны. Чогаалчының сонет жанрында кириген үлүү. «Чүгүрүк Сарала» деп романның бижиттинген төөгүзү. Баштайгы тыва роман дугайында чогаал сайгарыкчыларының үнелеледери. Романда чоннун ол үеде чаа амыдырал дээш демиселин Саадактың ажылхерээн дамчыштыр көргүскени. Кол маадырның

			<p>күзелдери, ооң улусчу революцияны, Россияның чону-биле найыралды хүлээп алганы, амыдыралга турасоруктуу.</p> <p>«Чүгүрүк Саралада» тыва чоннуң езу-чаңчылдарын чурааны. Фашистиг халдакчылар-биле маадырлыг демисежип турар Кызыл шеригге белек чорудуп турган тыва араттарның бедик турасоруктуун көргүскени. Тыва чоннуң чылга малга ынаа. Чанчык биле Долааннаның аразында харылзаазы. Чогаалдың композиция болгаш сюжеди, дылының уран-чечени.</p>
«Литература теориязы»	Роман. Тыва литератураның сайзыралының төөгүзүндө роман жанрының төрүттүнгени болгаш	1 16.02	Тыва литературада роман жанрының тывылганы. Өске жанрлардан ылгалы: сюжединиң делгеми, элээн каш салгалдың амыдыралын ханы төөгүлүг байдалдар-биле холбап чурааны, уран-чечен үе

	сайзыралы. Жанрларның хөй янзылыы.		<p>болгаш девискээр, болуушкуннарның делгеми, композициязының нарыны. Роман жанрының хевирлери: социал-психологтук, философчу, төөгүлүг, фантастиктиг, шүлүктээн-роман дээш оон-даа өске. Романның кезектериниң аайы-биле янзылары: роман-дилогия, роман-трилогия...</p> <p>Тыва литературада эң баштайгы роман, ук жанрның сайзыралы.</p>
«Кижиниң - ниитилел - күрүне»	М.Б. Кенин-Лопсан роман-эссе «БуянБадыргы».	1 22.02	Тыва литературада бирги роман-эссе. Романның тургузуу. Тываның төөгүзүндө билдингир чурт баштаңчызының омур-хевирин барымдаалыг саавырларга даянып, уран-

			чечен көргүскени. БуянБадыргы ноянның амыдыралы: элээди чаш үези, эртем чедип алганы, өг-бүлө байдалы. Кол маадырның иштики делегейин ажыткан аргалар: портрет, монолог, сөөлгү шүлүктери. Роман-эссе дугайында сайгарылгалыг чүүлдер.
«Кижини - бойдус - депшилге»	Ю.Ш. Кюнзегештин амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы. Шүлүктөр: «Саргатчай», «Тожу кижини хоорайда», «Шүлүктөрнүн дөзези», «Арат оглу ужуп үнген», «Ожук даштары», «Шүлүкчүнүн орнукшулу ыржым, шириин».	1 01.03	Ю.Ш. Кюнзегештин чогаадыкчы ажыл-чорудулгазында чугула онзагай арыннар. Авторнун шүлүктөринде кижинин чер-чуртунга эргеленген сеткилин илереткени, бижиир аяны, уран-чечен дылының байы. «Саргатчай» деп шүлүкте ынакшыл темазын ажытканы, антитеза аргазының ажыглалы, эге болгаш төнчү аяннажылгалар. «Шүлүктөрнүн дөзези» деп чогаалында авторнун үш одуруг шүлүктөрүн ожук дажындан дөзелээнин чурааны. «Тожу кижини хоорайда» деп шүлүктүн тургузуунун онзагайы. Шүлүкте ожук даштарын идеялиг утказынга дүүштүр бөлүктөп бижээни. Лириктиг маадыр - тожу кижинин аажы-чаңы. «Арат оглу ужуп үнген», «Ожук даштары», «Шүлүкчүнүн орнукшулу ыржым, шириин» деп чогаалдарында долу литературлуг сайгарылгаларны чорудары-биле бөлүктөп ажылдаары.

<p>«Литература теориязы»</p>	<p>Тыва литературлуг критиканың сайзыралы болгаш амгы үеде байдалы.</p>	<p>1 07.03</p>	<p>Чечен чогаал сайгарыкчыларының шинчилелдиг ажылдарының дугайында кыска допчулал. Тыва литератураның төөгүзүнде сайгарылгалыг чүүлдерниң эң баштай көстүп келгени. Тыва литератураның баштайгы шинчилекчилери: А.К. Калзан, М.А. Хадаханэ, Д.С. Куулар болгаш өскелерниң-даа сайгарылгалыг ажылдары. Амгы тыва литературада чогаал шинчилекчилери, оларның кол-кол ажылдары.</p>
-------------------------------------	---	--------------------	--

<p>«Делегей олгаш даштыкы литература тыва дылда»</p>	<p>Э. Хемингуэй. Тоожу «Ашак биле далай».</p>	<p>1 15.03</p>	<p>Э.Хемингуэй «Ашак биле далай». Тоожунуң проблематиказы. Кижиниң болгаш ооң чурттап эрткен оруунуң дугайында чогаалчының бодалы. Балыкчы Сантьягонун омур-хевирин. Чогаалчының бижиир аянының онзагайы. Бөлүктөп ажылдары: чогаалдың тема болгаш идеязын илередир. Э. Хемингуэйниң чогаалдарының тыва дылда очулгазының дугайында өөренир. Очулга ажылынга дүүштүр А. Делгер-оолдун очулгазын орус дылда хевирин-биле деңнеп сайгарар.</p>
---	---	--------------------	--

<p>«Орус литература тыва дылда»</p>	<p>Т.Г. Шевченко «Дүш», «Чагыг».</p>	<p>1 22.03</p>	<p>Тыва литературада Т.Г. Шевченконун чогаалдарының көстүп келгени. Шүлүктөр: «Дүш», «Чагыг» деп шүлүктөрниң очулгаларының дээштиин тодарадыр. Лириктиг шүлүктөрниң тема болгаш идеясында, омур-хевирлеринде, тургузуунда, уран-чеченинде онзагайларын илередир.</p>
--	--------------------------------------	--------------------	--

	С.П. Щипачев «Улуг-Хем», «Кызыл», «Ынакшылды туюлундан камнап чоргар...».	1 05.04	Тыва литературада С.П. Щипачевтуң чогаалдарының көстүп келгени. Шүлүктер: Шүлүктер «Улуг-Хем», «Кызыл», «Ынакшылды туюлундан камнап чоргар...» Лириктиг шүлүктерниң тема болгаш идеясында, омур-хевирлеринде, тургузуунда, уран-чеченинде онзагайларын илередир.
«Россия чоннарының литературазы тыва дылда»	Тыва чогаалдың сайзыраарына орус дылдыг чогаалчыларның салдары.	1 12.04	Чогаалчылар С.П. Щипачевтуң, В.М. Кожевниковтуң С.П. Гудзенконуң, А.А. Прокофьевтиң Тывага кээп чорааны. Тыва болгаш орус литературлуг харылзаалар.
	Дагестан литература. Р.Г. Гамзатов «Төрээн дыл».	1 19.04	Дагестан литератураның төөгүзү болгаш хөгжүлдетибиле кыска таныжылга. Р.Г. Гамзатовтуң чогаалчы ажылы. «Төрээн дыл» («Мээң Дагестаным» деп номдан) деп шүлүкте кол идея. Шүлүктүң долу литературлуг сайгарылгазы.
	Алтай поэзия. В.О. Адаров. (Аржан Адаров) «Көшкүн чон».	1 26.04	Алтай поэзия дугайында таныжылга. Алтай-тыва литературлуг харылзаалар. А.О. Адаровтуң алтай литератураның сайзыраарына кириген үлүү. «Көшкүн чон» деп шүлүктүң идея-тематиказы, тургузуу, уран-чечен дылының онзагайы.
	Шор литература. Н.Е. Бельчегешев (Койа Бельчек) «Ырлап тур мен».	1 03.05	Шор болгаш тыва литератураның аразында хары Н.Е. Бельчегешевтиң (Койа Бельчек) шүлүк чогаалына кириген үлүгхуузуу. «Ырлап тур мен» деп шүлүктүң литературлуг сайгарылгазы.

	Хакас литература. М.Н. Чебодаев «Крепин».	1 10.05	Хакас литература дугайында таныжылга. Хакас-тыва литературлуг харылзаалар. М.Н. Чебодаевтиң хакас литератураның сайзыраарынга киирген үлүг-хуузу. «Крепин» деп чечен чугааның темазы, сюжет, композициязы, омур-хевирлери.
Катаптаашкын		1 17.05	Өөренип эрткен чогаалдарынга катаптаашкын.

«Төрээн (тыва) чогаал» эртемнин Федералдыг ажылчын программазы.

1. «Төрээн (тыва) чогаал» эртемнге Федералдыг ажылчын программа («Төрээн дыл болгаш төрээн чогаал» эртемнер адыры) (улаштыр – тыва чогаал, тыва чогаал программазы) тыва дылын билир уругларга таарыштыр кылдынган, программада тайылбыр бижик, өөредилгениң ужур-уткалыг кезээ, программаны шингээткениниң түңнелдерин кириген.

2. Тайылбыр бижик кезээнде тыва чогаал эртемин өөредириниң ниити сорулгазын, өөредилге планында туружун, өөредилгениң ужур-уткалыг кезээ болгаш программаны шингээткениниң түңнелдерин кириген.

3. Өөредилгениң ужур-уткалыг кезээнде кол ниити өөредилгеде класс бүрүзүнге албан өөредирин сүмелээн чогаалдарның даңзызын тодараткан.

4. Кол ниити өөредилгеге тыва чогаалды шингээткениниң бот-тускайлаң, метапредметтиг, база тус-тус өөредилге чылының дургузунда шингээткени предметтиг түңнелдерни программада кириген.

5. Тайылбыр бижик.

5.1. Программа башкыларга өөредилгениң адырында педагогиктиг болгаш методиктиг чаа угланышкынарнын чугулалап, ажылчын программа тургузуп ажылдаарынга дуза көргүзөр сорулгалыг ажылдап кылдынган.

5.2. Өөредилгениң регионалдыг болгаш этнокультурлуг онзагайларын чугулалап, Россияның хөй националдыг чоннары-биле акы-дунмалышкы хамаарылгалыг, патриотчу болгаш эп-найыралчы туруштуг, бурунгаар сайзыралдыг ниитилелге амыдырап-чурттаар, ол ышкаш кожа-хелбээ чоннарның культуразын билир хамаатыны кижизидер болгаш сайзырадыр сорулга салдынган, эртемни дес-дараалаштыр өөредир принциптерже кичээнге уулаан.

Тыва литератураның сайзырап болгаш тургустунуп келген төөгүзү – үнелиг шыгжамыр, үндезилекчи чогаалчыларның болгаш амгы үениң авторларының чогаадыкчы ажыл-чорудулгазын шинчилээри дээрге төөгүнү, ёзу-чаңчылдарны болгаш амыдыралды бүгү талалыг билип алырының онзагай аргазы, ол ышкаш кижини төрээн чуртунга хумагалыг, чонунга хүндүткелдиг хамааты бооп өзериңге чугула эртем дээрзин уруглар шингээдир.

5.3. Тыва литератураны төөгү, ёзу-чаңчылдар-биле холбап өөрениринге, долгандыр амыдыралды эскерип, хамааты быжыг туруштуг кижини хевирлээринге таарымчалыг чогаалдарны Программаның ужур-уткалыг кезээнде кириген.

Тыва литература эртемнин ужур-уткалыг кезээ проблема-темалыг кезектерге чардынган. Кезек бүрүзү Тываның культурлуг амыдыралының хөгжүлдезин, ёзу-чаңчылдарын, төөгүзүн, мөзү-шынар айтырыгларын көдүргөн чогаалдарын болгаш үзүндүлерин медреселдиг-биле билип алырынче кичээнге уулаан.

Утка-шынары бир мөзүлеш болгаш бот-тускайлаң онзагай чогаалдарны сайгарып шингээдиринге Россия болгаш Тыва төөгүзүнүн идеологтуг угланышкынарны-биле холбап өөредир байдалдарны чугулага алырын программада сүмелеп турар. Ол ышкаш орус, даштыкы болгаш Россия чоннарының литературазындан өөрениринге сүмелээн чогаалдарның дөмей болгаш ылгалдыг талаларын уруглар тып, деннеп, шүүштүрүп сайгарар. Чогаал бүрүзүнде көдүргөн ниити чидиг айтырыгларны ханы сайгарып өөренири уругларның чогаал эртемнге билиин делгемчидер.

5.4. Программада дараазында ужур-уткалыг кезектер кирген: «Кижини - ниитилел - күрүнө», «Кижини - бойдус - депшилге», «Орус литература тыва дылда», «Делегей болгаш даштыкы литература тыва дылда», «Россия чоннарының литературазы тыва дылда», «Литература теориязы».

5.5. Тыва чогаал эртемин өөредир дараазында сорулгаларны чедип алырынче ууланган: чогаал дугайында өөрениген билиин улам делгемчидип, чоннун төөгүзүн, амыдыралды ыдыктыг үнелерни база мөзү-шынар айтырыгларын бүгү талалыг көргүскен чогаалдарны сонургап номчурунга, уран-чеченин амыдырал болгаш өске чогаалдар-биле холбап,

деңнеп сайгарып, тайылбырлап билир, бот-тускайлаң номчуттунарынга ынак, бедик хамааты туруштуг кижини хевирлээри.

Тыва чогаал чоннуң сагыш-сеткил, мөзү-шынар болгаш ёзу-чаңчылдар шыгжамыры, үне, ниитилел ужур-уткалыг барымдаа, бот-сайзыраарынга эргежок чугула эртем дээрзин уругларга эчизинге чедир угаадып кижизидери.

5.6. Тыва чогаалды өөрениринге сүмелеп турар ниити шактар саны – 68 шак: 10 класска - 34 шак (неделяда 1 шак), 11 класска - 34 шак (неделяда 1 шак).

6. 10-гу класска өөрөдилгениң ужур-утказы

6.1. Кирилде.

6.1.1. Тыва литература XX вектиң эгезинде. Мөзү-шынар болгаш эстетиктиг идеал дилээшкини. Тыва литератураның үндезилекчилери болгаш ийиги салгалдың чогаалчыларының чогаалдары.

6.1.2. Тыва литератураның үндезилекчилериниң автобиографтыг чогаалдары. С.К. Тока «Араттың сөзү», С.А. Сарыг-оол «Аңгыр-оолдуң тоожузу».

6.1.3. М.Б. Кенин-Лопсан «Чүгүрүк Сарала» – бирги тыва роман.

6.1.4. И.Ү. Бадра «Арзылаң Күдерек» – роман-дилогия.

6.1.5. С. Пюрбүнүң аар-берге салым-чолу болгаш ооң поэзиясы.

6.1.6. Тыва литературлуг критиканың сайзыралы болгаш баштайгы чогаал шинчилекчилери. Тыва чогаалдың сайзыраарынга литературлуг критиканың, орус болгаш делегей литератураларының салдары. Тыва чогаалчыларның очулга ажил-чорудулгазы. 6.2. Кезек «Кижини - ниитилел - күрүне».

6.2.1. Салчак Калбакхөрекович Токаның чогаадыкчы ажил-чорудулгазы.

С.К. Токаның автобиографтыг трилогиясы «Араттың сөзү». Бирги ном. Эгелер: «Он сургуул», «Улуг ужар». Үшкү номдан эгелер: «Улуг Москва, амыр-ла», «Улуг өөрөдилге эгелээн».

6.2.2. Степан Агбанович Сарыг-оолдуң чогаадыкчы ажил-чорудулгазы.

С.С. Сарыг-оолдуң автобиографтыг тоожузу «Аңгыр-оолдуң тоожузу». Тываның ниитилел-политиктиг амыдыралын уран чечен көргүскени. Бирги номдан эгелер: «Кижини чугаалажып таныжар, айт киштежип таныжар», «Чугааның эгези», «Эргин кырында», «Ием төрели оюнзак улус». Ийиги номдан эгелер: «Чиктиг, солун чугаалар», «Кожасуурлар өрттенген», «Кижилер өскерилген», «Аревэге кирип алдым», «Кызыл хоорай».

Шүлүктөр: «Ынакшыл», «Чараш карак», «Үрезинчигеш».

Шүлүглел «Алдын-кыс».

6.2.3. Сергей Бакизович Пюрбүнүң амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажил-чорудулгазы.

Шүлүктөр: «Чаңгыс сөс дээш», «Пушкин шөлүнге», «Ак-көк дээр дег өңнүг», «Күсүк сесерликке», «Белек», «Чуртталганың аялгазы».

Шүлүглел «Үем болгаш үе-чергем дугайында».

6.2.4. Бадра Үжүней оглу Иргиттиң (Ү.И. Бадра) амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажил-чорудулгазы.

Роман «Арзылаң Күдерек».

6.2.5. Салим Сазыгович Сүрүн-оолдуң амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажил-чорудулгазы.

Роман «Тывалаар кускун».

6.2.6. Монгуш Борахович Кенин-Лопсанның амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажил-чорудулгазы.

Сонеттер. Роман «Чүгүрүк Сарала». Роман «Буян-Бадыргы».

6.3. Кезек «Кижини - бойдус - депшилге».

6.3.1. Олег Карламович Саган-оолдуң амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажил-чорудулгазы.

Роман «Дөспөстөр».

6.3.2. Салчак Өдөкеевич Тамбаның амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажил-чорудулгазы.

Шүлүктөр: «Мээң байым», «Амыдырал хеми», «Сөзүм утпа», «Капитан Гастеллога», «Аалдап четсе».

Тоожу «Амыргалаар».

6.3.3. Константин Чанзанович Тоюннуң амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы.

Шүлүктөр: «Көгерим», «Ыраажы кыс».

6.3.4. С.С. Сүрүң-оолдуң амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы. С.С. Сүрүң-оолдуң лириказы. Шүлүктөр: «Көк-көк даглар», «Ак».

Роман «Ногаан ортулук».

6.3.5. Юрий Шойдакович Кюнзегештиң амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы.

Шүлүктөр: «Саргатчай», «Тожу кижини хоорайда», «Шүлүктөрнүн дөзези», «Арат оглу жуп үнген», «Ожук даштары», «Шүлүкчүнүн орнукшулу ыржым, шириин».

6.4. Кезек «Орус литература тыва дылда».

6.4.1. Тыва чогаалчыларның очулгазында А.С. Пушкин.

Шүлүктөр: «Тураскаал», «Сибирьже», «Хоругдаттырган кижини». Роман «Евгений Онегин» (очул. С.Б. Пюрбү).

6.4.2. Тыва чогаалчыларның очулгазында М.Ю. Лермонтов.

Шүлүктөр: «Салгын хемези», «Төрөөн чурт» (очул. С.А. Сарыг-оол), «Булуттар» (очул. М.Б. Кенин-Лопсан).

6.4.3. Т.Г. Шевченко. Шүлүк «Дүш», «Чагыг».

6.4.4. С.П. Щипачев Шүлүктөр «Улуг-Хем», «Кызыл», «Ынакшылды туюлундан камнап чоргар...».

6.5. Кезек «Россия чоннарының литературазы тыва дылда».

6.5.1. Чогаалчылар С.П. Щипачёвтуң, В.М. Кожевниковтуң С.П. Гудзенконуң, А.А. Прокофьевтиң Тывага кээп чорааны.

6.5.2. Алтай поэзия. Ниити дыңнадыг. Владимир Ойинчинович Адаров. А.О. Адаровтуң алтай литератураның сайзыраарына салдары. Шүлүк «Көшкүн чон».

6.5.3. Шор литература. Ниити дыңнадыг. Н.Е. Бельчегешев (Койа Бельчек). Шүлүк «Ырлап тур мен».

6.5.4. Дагестан литература. Р.Г. Гамзатов. Шүлүк «Төрөөн дыл» («Мээң Дагестаным» деп номдан).

6.5.5. Хакас литература. М.Н. Чебодаев. Чечен чугаа «Крепин».

6.6. Кезек «Делегей болгаш даштыкы литература тыва дылда».

6.6.1. Э Хемингуэй. Тоожу «Ашак биле далай» (очул. А. Делгер-оолдуу).

6.7. Кезек «Литература теориязы».

6.7.1. Роман. Тыва литератураның сайзыралының төөгүзүндө роман жанрының төрүттүнгени болгаш сайзыралы. Жанрларның хөй янзылыгы: философчу, төөгүлүг, фантастиктиг, социал-психологтуг, шүлүктүү роман.

6.7.2. Литературлуг угланышкынар: тыва литературада социалистик реализм, реализм.

6.7.3. Тыва литературлуг критиканың сайзыралы. Тыва литературлуг критика, төрүттүнгени. Тыва литератураның бирги шинчилекчилери: Д.С. Куулар, М.А. Хадаханэ, А.К. Калзан болгаш өскелер-даа. Тыва литературлуг критиканың амгы үеде байдалы.

7. 11-ги класска өөрөдигениң ужур-утказы.

7.1. Кирилде. Чогаалчы-үежилерниң чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы.

К.Э.К. Кудажы, Е.Т. Танова, В.С. Серен-оол, А.А. Даржай, М.К. Өлчей-оол, М.Б. Доржу, М.Б. Көжелдей, Э.Д. Донгак, М.М. Дуонгар, Ч.Б.-К. Ирбижей, Ш.М. Суваң, А.У. Күжүгет, Н.Ш. Куулар, Э.Б. Мижит, О.К. Туң-оол, А.С. Бегзин-оол, Р.Д. Лудуп, М.Н. Ооржак болгаш өскелер-даа. Чогаалчы бүрүзүнүн бот-тускайлаң аяны.

Литературлуг бөлгүмнерниң тыва литератураның хөгжүлдизинге салдары.

7.2. Кезек «Кижини - ниитилел - күрүнө».

- 7.2.1. Кызыл-Эник Кыргысович Кудажының амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажил-чорудулгазы.
Роман-эпопея «Уйгу чок Улуг-Хем» (шилиттинген эгелер). Комедия «Долуманың хуулгаазыны».
- 7.2.2. Екатерина Туктуг-ооловна Танованың амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажил-чорудулгазы.
Тоожу «Дошкун чылдарның чазы» (шилиттинген эгелер).
- 7.2.3. Василий Бора-Хөөевич Монгуштуң амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажил-чорудулгазы.
Чечен чугаа «Каткы бажы каткан эвес». Чечен чугааның идея-тематиктиг угланыышкыннары.
- 7.2.4. Александр Александрович Даржайның амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажил-чорудулгазы.
Проза-шүлүк «Дазыл». Шүлүглел «Игил ызы». Трагедия «Четкер четкизи». Шүлүк «Хемнер бирде...».
- 7.2.5. Светлана Владимировна Козлованың амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажил-чорудулгазы.
Шүлүглел «Сыра».
- 7.2.6. Эдуард Люндупович Донгактың амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажил-чорудулгазы.
Роман «Эрги хонаштар».
- 7.2.7. Монгуш Борбак-оолович Көжелдейниң амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажил-чорудулгазы.
Тоожу «Төрээн чурттан ыракка».
- 7.2.8. Шомаадыр Дойлуевич Кууларның амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажил-чорудулгазы.
Роман «Баглааш» (шилиттинген эгелер).
- 7.2.9. Михаил Монгушович Дуюнгарның амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажил-чорудулгазы.
Чечен чугаалар «Мөчек ирей», «Чалбак-Мыйыс».
- 7.2.10. Алексей Сарыгларович Бегзин-оолдуң амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажил-чорудулгазы.
Шүлүктер: «Ачам биле Алаш хемим», «Ачамның чагыы», «Философ».
- 7.3. Кезек «Кижичи - бойдус - депшилге»
- 7.3.1. Монгуш Баянович Доржунуң амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажил-чорудулгазы.
Шүлүктер: «Ава сүдү», «Авамның ыры», «Вокзалга», «Авам чокта», «Тыва аьттар».
- 7.3.2. Владимир Седипович Серен-оолдуң амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажил-чорудулгазы.
Шүлүктер: «Сыгыттың аяны», «Аржаанның аялгазы». Төрээн черин чаңчылчаан тыва уран чүүлдүң хевиринге алдаржыдып ырлааны.
Шүлүк «Мээң Тывам».
- 7.3.3. Антон Үержааның (А.Ү. Күжүгет) амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажил-чорудулгазы.
Шүлүктер: «Ынак-тыр мен», «Хараган», «Хээлер».
- 7.3.4. Эдуард Байырович Мижиттиң амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажил-чорудулгазы.
Шүлүктерде философчу угаап-боданыышкынның ханызы: «Шүлүктүң эгези», «Ховаган», «Сээк», «Шыйлашкын», «Ары», «Мергежилге», «Дүрбүүшкүннүң дүрүмү», «Дугуй», «Аьттыг кижичи», «Кайда силер?», «Кыйгы».
- Трагедия «Иениң ынакшылы».
- 7.3.5. Игорь Иргитович Бадраның амыдыралы болгаш чогаадыкчы ажил-чорудулгазы.
Шүлүктер: «Ынакшылдың сүлдези», «Сылдызым сен».

- 7.3.6. Роман Дамдынович Лудуптуң чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы. Шүлүк «Хары черге боданышкын».
- 7.3.7. Менги Нагаан-оолович Ооржактың чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы. Очулга ажылы. Тоожу Ч. Галсан «Дошкун чылдарның тоожузу».
- 7.3.8. Тываның херээжен чогаалчылары (ниити дыңнадыг). Херээжен чогаалчыларың тыва литератураның хөгжүлдезинге чогаадыкчы салдары. З.А. Намзырай, З.С. Байсалова, М.А. Хадаханэ, А.Х-О. Ховалыг, Э.Б. Цаллагова, Л.Х. Иргит, М.А. Күжүгет болгаш өскелер-даа. Чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы.
- 7.4. Кезек «Орус литература тыва дылда».
- 7.4.1. С.А. Есенин. Шүлүк «Сыгыг дегбээн торгу харны дүвүлендир» (очул. С.С. Сарыг-оол).
- 7.4.2. М. Джалиль. Шүлүк «Өөрүшкүнүң сөөлгү ыры», «Хоругдаткан» (очул. Ч.Ч. Куулар).
- 7.5. Кезек «Делегей болгаш даштыкы литература тыва дылда»
- 7.5.1. У. Шекспир Традегия «Ромео биле Джульетта» (шилиттинген эгелер). «Сонеттер» (очул. С.Б. Пүрбү).
- 7.5.2. Чинагийн Галсан (Шыныкбай оглу Чурук-Уваа). Тоожу «Дошкун чылдарның тоожузу». Чечен чугаа «Хара Хөл» (очул. М.Н. Ооржак).
- 7.6. Кезек «Россия чоннарының литературазы тыва дылда»
- 7.6.1. Любовь Никитовна Арбачакова. Шүлүктер «Кырган-авам сактыышкынында», «Мээң черлерим».
- 7.6.2. Иван Тимофеевич Кузнецовтуң чогаадыкчы ажыл-чорудулгазы. Очерк «Тыва эки турачы кыстар».
- 7.6.3. Тываның орус дылдыг чогаалчылары (ниити билиг). Тыва төөгүзү ужур-уткалыг номнар: А.А. Пальмбах «Века и годы», В. Мачавариани «В Танну-Тыва». И.Г. Сафьяновтуң тыва дугайында очерктери болгаш чечен чугаалары. Г.И. Принцева болгаш Э.Б. Цаллагованың лириказы.
- 7.6. Кезек «Литература теориязы».
- 7.6.1. Комедия.
- 7.7.2. Сатира болгаш юмор.
- 7.6.3. Символ.
- 7.6.4. Барымдаалыг тоожу.
8. Кол ниити өөредилгеге тыва чогаал эртеминиң программазын долу шингээткениниң даап бодап турар түңнелдери.
- 8.1. Кол ниити өөредилгеге тыва чогаал эртеминиң программазын долу шингээткениниң дараазында бот-тускайлаң түңнелдери илереттинер:
- 1) хамааты кижизидилге:
- Россияның бедик үзел-бодал туруштуг, идепкейлиг болгаш харыысалгалыг хамаатызы хевирлеттинер;
- Конституция ёзугаар бодунуң эргелерин болгаш хүлээлгелерин медереп билир, хоойлу болгаш корум-чурумга хүндүткелдиг болур;
- чечен чогаалда чураан амыдыралчы байдалдар-биле холбап, чоннуң ёзу-чаңчылында, кижиге ынак, демократчы болгаш өг-бүледе үнелиг чүүлдерни хүлээп билир;
- херекчок кыдыккы көрүштерге (экстремизм), хамаатыны алалай көөр (национализм) база өжээрgek чорукка, социал ызыгуур, чүдүлге, сөөк-язы, национал демдектерге удур туруп билир;
- ниитилелге хамаатыларның сонуургалдарын боттандырап сорулгалыг кады ажилдажылгага, школага, ол ышкаш уруглар болгаш элээдилер организацияларынга, удуртулга ажылынга киржиринге белен;
- социал институттарның ажыл-чорудулгазынга дүүштүр харылзаалыг ажилдап билир;
- гуманитарлыг болгаш волонтер угланыышкынның ажилдарга идепкейлиг киржир;
- 2) патриотчу кижизидилге:

хөй янзы аймак-чоннуг, чүдүлге-сүзүглелинге хүндүткелдиг болгаш Россия чуртунуң хамаатызы мен деп медресеп билип турары, тыва дылга, чогаалга, бодунуң төрүттүнген чериниң, Россия Федерациязының төөгүзүн өөрениринге улуг сонургалдыг, орус болгаш делегей литературазын тыва чогаалдар-биле деңнеп өөренирин медресеп билип турар;

Россия Федерациязының эртеминде, уран чүүлүнде, спорт, экономиктиг болгаш технологтуг сайзыралын, чоннуң дайынчы болгаш күш-ажылчы чедишкннерин үнелиг кылдыр санап чоруур;

тыва литературада Россияның ыдыктарын: символдарны, төөгү болгаш бойдус шыгжамырларын, Россия чоннарының тураскаалдарын, ёзу-чаңчылдарын болгаш эртем, спорт, чаартылгалыг технологияларны, күш-ажылчы чедишкннерни чырытканынга кичээнгейлии;

амыдыралчы чижектерге болгаш чогаал маадырларының омур-хевиринге кижизиттинген, Ада-чуртка бараан болурунга, ону камгалаарынга белен, бодал, туруш, мөзү-бүдүш талазы-биле бүзүрелдиг;

3) сагыш-сеткил, мөзү-шынар кижизидилгези:

чоннуң сагыш-сеткилинде үнелиг чүүлдерни медреселдии-биле билип турар;

чараш мөзү-шынарлыг чоруурун билири, кижиниң аажы-чаңыга хамаарышкан дүрүмнерин сагырын билир;

чечен чогаал маадырларының омур-хевирлерин үлегерге ап, ук үлегерлерни сайгарып тура, тургустунган байдалдарны сагып, шиитпирни хүлээп билир;

келир үеде амыдыралында быжыг туруштуг болурунга бодунуң сорулгазын медресеп билир;

ада-иезинге база өг-бүлениң бүгү кежигүннеринге харыысалгалыы, Россия чоннарының ёзу-чаңчылдарына, оон аңгыда чечен чогаалдарда чижектерге даянып, өг-бүле тударын, өг-бүле үнелерин медреселдиди-биле билип турар болгаш сагып билир;

4) эстетиктиг кижизидилге:

долгандыр делегейни, амыдыралды, эртем, техника сайзыралын, спорт, күш-ажыл, ниитилел харылзааларын хүлээп, үнелеп, сайгарып база херек кырында боттандырып билир;

бодунуң болгаш өске чоннарның уран чүүлүнүң янзы-бүрү хевирлерин, ёзу-чаңчылдарын болгаш улусчу чогаадылгазын хүлээп, чогаалдың сагыш-сеткил хөлзедиптер дээштиин эскерип билир;

чурттун, делегейниң уран чүүлү, улустун ёзу-чаңчылдары, аас чогаалы амы-хуу болгаш ниитилел ужур-уткалыг дээрзинге бүзүрелдиди;

уран чүүлдүң янзы-бүрү хевирлеринге бодунуң чогаадыкчы ажыл-чорудулгазын шенеп кириштирер, оон иштинде тыва чогаалга ажылды күүседип тура, салым-чаяанын бүгү талалыг илередиринче чүткүлдүү, уран чүүлдүң янзы-бүрү хевирлеринге киржип, бодун өскелерге таныштырып билир;

5) мага-бот болгаш сеткил-сагыш талазы-биле кадык, амыр-тайбың болурун хевирлээри, күш-дамыр кижизидилгези:

кадык-чаагай болгаш айыыл чок чоруктуң дүрүмүн сагып амыдыраарына, бодунуң кадыкшылына харыысалгалыг чурттаарын билири;

мага-бодунуң кадыын быжыглаарынче чүткүлү, күш-культура кичээлдеринге бодун бүгү талалыг сайзырадып билири;

мага-бот болгаш угаанның кадык болурунга шаптараазынның хоралыг аажы-чаңнарга идепкейлии-биле удур туржуп, оон иштинде чогаал маадырларының амыдыралын болгаш хөделиишкиннерин шүүштүрүп билири;

б) күш-ажыл кижизидилгези:

күш-ажылга белени, ус-шевер болгаш өске-даа ажылдарның үнезин бот-хуузунда илередип билири, күш-ажыл, ажылчын кижилер, чогаалда маадырларның мергежилинге даянып, келир үеде мергежилин медреселдиди-биле шилип ап, сайгарып турар;

бурунгаар технологтуг сайзырал болгаш социал угланыышкынның ажылдарга идепкейлиг киржиринге белени, кадык чурттаарын суртаалдаар эгелекчи, идепкейлии, бот-хуузунда эгелекчи саналдарны кирирер;

янзы-бүрү мергежилдерге сонургалды, келир үеде шилиир профессиязына болгаш бодунуң амыдыралчы планын, ол ышкаш чогаал маадырларының хөделиишкиннерин үндезинге ап, боттандыраарынче чүткүлдүү;

өөредилгеге, билиг бедидип бот-өөрениринге база номчулганы шын шилилгелиг чорударына белени;

7) экологтуг кижизидилге:

бойдус камгалаарының айтырыгына, ёзу-чаңчылдарга кижизиттингени, социал-экономиктиг ажыл-чорудулганың долгандыр бойдуска болгаш ниитилелге чедирип турар салдарын билип турары, тыва литературада бойдус дугайында чидиг айтырыгны көдүргөн чогаалдарны медреселдиди-биле билип турары;

бедик сайзыралдыг үеде долгандыр турар хүрээлелге хамаарыштыр бодунуң билиинге база чогаал маадырларының хөделиишкиннеринге дүүштүр, ажыл-чорудулгазын планнап, херек кырында чорудуп билири;

долгандыр турар хүрээлелге хора чедирип турар боттуг барымдааларга удур, ол ышкаш чечен чогаалда көргүскен болушкуннарны сайгарып, төтчеглекчи чоруктарга удур идепкейлиг туржур;

бойдуска хора чедирер байдалдарны баш бурунгаар оштап, оларны болдурбазын, доза туруптар аргаларны билир;

бойдус камгалалына хамаарышкан арга-дуржулгазын, ол ышкаш чечен чогаалдан номчуп, билип алган билиин делгемчидер;

8) эртем үндэснийг угаап шингээдигни билири:

сайзыраңгай үе, поликультурлуг делегейге, янзы-бүрү ёзу-чаңчылдар хүлээп сайгарар диалог азы ниитилел чергелиг дуржулгалар солчурунга эртемний хөгжүлдэсін өөренип, бодунуң туружун тып, быжыглаар салдарлыг делгем көрүүшкүннүг болуру уругларга хевирлеттинер;

өөренип сайгарган болгаш бот-тускайлаң номчаан чогаалдарынга даянып, чугаа болгаш номчулга культуразын, кижилер аразында харылзааларны, долгандыр делегейни шингээдир арга дээрзин билир;

эртем ажылының үнелиин медресеп билир, шинчилел болгаш төлевилел ажылдары болгаш литературлуг темаларга бот-хуузунда болгаш бөлүктөп ажылдаар.

8.2. Кол ниити өөредилге программазын, литературлуг билиглерни шингээдип, бот-тускайлаң түңнелдер чедип алган соонда, сеткил-сагыш байдалын шын тудуп өөренири уругларга хевирлеттинер:

сеткил-сагыжының көдүрлүп, хөлзөп турар байдалын эскерип, бодунуң иштики делегейиниң кайнаар сайзырап бар чыдарын бот-хуузунда миннип билир, бодунга бүзүрелдиг;

бот-башкарнып, бодунуң аажы-чаңын хайгаарап, тургустунган байдалдарга дүүштүр чүвени эндевели болгаш сагыш-сеткилин оожургадап билир;

сорулганы боттандыраарынга, чедишкинни болгаш эки түңнелди чедип алырынга бүзүрелдии, эки сеткилдии, чылдагаан тургузуп билири, идепкейлии, бодунуң харык-шинээнге дүүштүр өөредилгениң ажыл-чорудулгазын шын чорудуп билир;

өскелерниң бодалы-биле каттыжып, сагыш-сеткилин үлежип, кады ажылдажылга үезинде деткижип билир;

өске кижилер-биле харылзаа тударынга, демнежип ажылдаарынга, сонуургал болгаш чөрүлдээлер шиитпирлээринге сайгарган чогаалдарындан чижектерни үндэсизге ап, ниитилелдиң дүрүмнерин билир.

8.3. Кол ниити өөредилгеге тыва чогаалды шингээткен түңнелинде угаап шингээдириниң, харылзажылга чорударының болгаш башкарылгалыг бүгү-талалыг кылдыныглары, демнежип ажылдаарын күүседип билири уругларга хевирлеттинер.

8.3.1. Өөредилгениң угаап шингээдириниң бүгү талалыг кылдыныгларының кезээнде кирип турар логиктиг боданышкынның дараазында аргалары уругларга хевирлеттинер: чугула айтырыгны бот-хуузунда онзагайлап илередип чугаалаар, ону бүгү-талазы-биле ылавылап көөр;

чогаал маадырларын деңнеп, чогаалдарның, сөзүглелдерниң онзагайларын тодарадып, литературлуг барымдааларны түңнеп сайгарарда, боттуг демдектер азы үндэсизнерни тургузуп билир;

ажылдың сорулгазын, ону боттандырап көргүзүкчүлери болгаш үнелээр негелделерни салып билир;

чогаалдарда болушкуннарның дүрүм ёзугаар болурун болгаш чөрүлдээлерин илередир; сорулгага дүүштүр эдилге-чазалга кирири, даап манап турар түңнелдерниң частынып азы дүгжүп болурун үнелеп билир;

номчукчу дуржулгазынга даянып, амыдыралчы айтырыгларны шиитпирлээринге чогаадыкчы хөделип билир.

8.3.2. Өөредилгениң угаап шингээдириниң бүгү-талалыг кылдыныгларының кезээнде кирип турар шинчилел ажылын күүседип билиринге өөреникчилер хевирлеттинер:

өөрөнгөн чогаалдарын сайгарар, литературлуг үндэсизнерге даянып, шинчилел болгаш төлевилел ажылдарын бадыткалдыг чижектерни дилеп, үндэсизге ап тургаш, шинчилел ажылын бот-хуузунда күүседир, ук ажылды ажыглаарын сайгарып билир;

тыва чогаалда билиинге дүүштүр ажылдарның янзы-бүрү хевирлерин өөредилгениң аңгы-аңгы байдалдарында күүседип, тайылбырлап, өскерттип билир;

эртем терминологиязын, амгы литературада өзек билиишкыннерни болгаш методтарны билир;

номчукчу дуржулгазынга даянып, өөрөдилге болгаш амыдырал байдалдарын дүүштүр хууда сорулгаларны салып билир;

болуушкуннуң чылдагаанын болгаш түңнелин, сорулганы боттандыраарын болгаш күүседирин даап бодаар, бодунуң бодалдарын бадыткаар барымдааларны тывар үндезиннер болгаш үнелээр демдектерни тодарадыр;

сорулганың түңнелдерин сайгарар, оларны үндезинниг болгаш шүгүмчүлекчи шын сайгарар, өскерилгелер болу берип болурун баш бурунгаар даап тодарадыр;

тургустунган байдалга үнелелди бээр, шингээткени чаа арга-дуржулгага үнелеп берип билир;

чечен чогаалдарны сайгарып өөрөнгөн билиглерин шингээдири болгаш амыдыралга ажыглаарын билир;

тус-тус эртемнерде билиин тыва чогаал эртеми-биле демнештирип билир;

берге айтырыгны шийтпирлээринге чаа бодал, онзагай аргаларны саналдап билир, ажылдың таарымчалыг аргаларын саналдап билир.

8.3.3. Өөрөдилгениң угаап шингээдир бүгү-талалыг кылдыныгларының кезээнде кирип турар медээлер-биле ажылдап билир арга-шинең уругларга хевирлеттинер:

Өөрөнгөн темага хамаарыштыр медээ чыып алырының аргаларын билир, аңгы-аңгы үндезиннеринден чугула медээни дилеп-тыварын, сайгарарын, чаңгыс аайлаарын болгаш тайылбырлаарын бот-тускайлаң күүседир;

чогаал теориязынга хамаарыштыр янзы-бүрү хевирлер, жанрлар дугайын дыңнакчыларга таныштырып, өөрениринге таарымчалыг арганы шилип, сөзүглел тургузузарын билир;

чогаалдан болгаш өске үндезиннерден алдынган медээлерниң шынныын, хоойлу-дүрүмге дүүшкээн, ээлдек-эвилең аажы-чаңныг болур өй-чижээнге дүгжүрүн үнелеп билир;

угаан ажылы, харылзаа тудар болгаш ажыл-чорудулганы мөөңнээр сорулгаларны боттандыраарда, медээ болгаш харылзаажылга технологияларының аргаларынга медээлел болгаш харылзаажылганың айыыл чок дүрүмнерин сагып билир;

медээ болгаш харылзаажылганың айыыл чок дүрүмнериниң бодунга хамааржып турарын билир.

8.3.4. Өөрөдилгениң харылзаажылга чорудар бүгү талалыг кылдыныгларынга хамааржыр кижилер-биле харыылзаа тудуп, чугаалажып билири уругларга хевирлеттинер:

Кичээлдерге болгаш амыдыралдың бүгү байдалдарында кижилер-биле шын харылзаа тударын билир;

им-демдек, айтып көргүзөр арга-биле харылзаажырын ажыглап, социал им-демдектерниң утказын билир, чөрүлдээлиг байдалдар тургустунуп болур чылдагааннырны билип, чавырылдыраарын медеделдии-биле билир;

чугаалаажылганың янзы-бүрү аргаларын, удур-дедир билчииникини тургузуп шыдаар;

чогаал сайгарылгазының үезинде, барымдааларга даянып диалог чугааны боттандыраар, бодалын, туружун бадыткап, дылдың чурумалдыг аргаларын ажыглап, чугааның утказын делгем, тодаргай илередип билир.

8.3.5. Өөрөдилгениң башкарылгалыг бүгү талалыг кылдыныгларының кезээнде кирип турар бодунуң ажыл-чорудулгазын таарыштырып ажылдап билири уругларга хевирлеттинер:

угаап шингээдир ажылдарны бот-тускайлаң күүседип билир, берге айтырыгларны илередип шыдаар, бодунуң өөрөдилге ажыл-чорудулгазынга хууда сорулгаларын, ооң иштинде чечен чогаалды өөренирин билир, амыдыралчы байдалдарга дүүштүр чугааны таарыштыр илередир;

ажылды таарыштыр күүседир билиинге, аргаларынга болгаш ажылдың чугулазын тодарадып шыдаар, чогаалды шингээдири бот-тускайлаң планнап билир;

номчуттунар арга-дуржулгазынга даянып, тыва чогаал эртеминге сонургалын делгемчидер;

шын шилилгелиг номчулганы медреселдii-биле билир, ону бадыткап шыдаар, шилилгениң түннели дээш харыысалганы алыр;

чогаал эртеминге шингээткен билиглeринге даянып, таарыштыр ажылдаар арга-дуржулгазын үнелеп билир;

аңгы-аңгы эртемнерге, ооң иштинде тыва чогаалга, шингээткен билиин хөйге тодаргай таныштырарыңа сонуургалдыг, өөредилгеге болгаш культурага хамаарышкан билииниң деңнелин бедик тудуп билир.

8.3.6. Өөредилгениң башкарылгалыг бүгү талалыг кылдыныгларының кезээнде кирип турар бодун хайгааранып ажылдап билири уругларга хевирлеттинер:

тургустунуп келген чаа байдалдарны хайгаарап, ажылыңа эдилге-чазалганы кириер, түннелдерниң сорулгага дүгжүп турарын үнелээр;

бот-үнелел дээрге ажылының уг-шиин тодарадып, угаап шингээдир үндезинин, түннелин медресеп билири дээрзин билир;

тургустунган байдалга дүүштүр үнелел, шын шиитпир шилиир таварылгада, ажылыңа бот-үнелел аргаларын ажыглаар;

тургустунуп болгу дег частырыгны шын үнелээр, оларны болдурбазы-биле үезинде шиитпир хүлээп билир.

8.3.7. Өөредилгениң башкарылгалыг бүгү талалыг кылдыныгларының кезээнде кирип турар бодун болгаш өскелерни хүлээп ап ажылдап билири уругларга хевирлеттинер:

бодунуң четпестерин болгаш эки талаларын эскерип, билип турар;

өөредилге үезинде ажыл-чорудулгазын, ооң иштинде чогаалды номчуп, ында маадырларның омур-хевирин болгаш чидиг айтырыгларны сайгарып тура, чылдагааннарны кичээнгейге ап, бодунуң болгаш өскелерниң бадыткалдыг түңнөп турарын хүлээп билир;

литературлуг темаларга хамаарышкан маргылдаалыг чугаа үезинде, боду болгаш өскелер частырыгны кылып болурун угаап билир;

чогаал теориязыңа шингээткен билиинге даянып, өске кижиниң көрүжүн, туружун барымдаалап, амыдыралда айтырыгларны сайгарар арга-шинээн хөгжүдөр.

8.3.8. Кады ажылдажылганың дараазында билиглери уругларга хевирлеттинер:

бөлүккө азы бот-тускайлаң ажылдаарын билир, ажыглап турар;

коллективтиң ниити сонуургалыңа болгаш кежигүн бүрүзүнүң бот-тускайлаң арга-шинээнге дүүштүр кады ажылдаарының угланышкыннарын болгаш аргаларын шилип билир;

кады ажылдаарының сорулгаларын хүлээп, организаптап, сорулганы чедип алыр ажылдарны баш бурунгаар тургузуп билир: план ёзугаар ажылдаарын, киржикчилер-биле сүмелешип ажылдарны хуваажыр, кады ажылдаанының түңнелдерин сайгарып билир;

бөлүктүң ажылын үнелээр, түңнелдерни барымдааларга дүүштүр бодунуң болгаш бөлүктө киржикчи бүрүзүнүң киржилгезиниң шынарын чөптүг үндүрүп билир;

чаа төлевилелдерни, ооң иштинде литературлуг төлевилелдерни тургузар, идея болгаш уг-шииниң онзагайын, херек кырында ажыглаарын чедингир саналдап билир;

тыва чогаал эртеминге төлевилелди күүседип, шын, виртуалдыг болгаш интеграция байдалыңа демнешип тура, ажылды дүүштүрүп, харылзаштырып билир;

идепкейжи, чогаадыкчы болгаш сагынгыр-тывынгыр ажылдаар.

8.4. Төрээн (тыва) чогаалды өөрeнгениниң предметтиг түңнелдери.

10-гу классты доозуп тура, уруглар дараазында билиглери шингээдип алыр:

өөрeнген чогаалдарда өзек чидиг айтырыгларны бижиттинген үезин барымдаалап, сайгарып турар;

өөрeнген чогаалдарының литературлуг угланышкыннарын тодарадып, оларның им-демдектерин ылгап билири;

мөзү-шынар айтырыын сайгарар, үнезин тодарадыр, амгы үе-биле холбаалыын сайгарып, бодалын илередип билир;

чаңгыс үе-чадада бижиттинген чогаалдарны деңнеп, ылгап, уран чечен, критиктиг болгаш эртем тайылбырлыг шүүштүрүп билир;
чогаал эртеминге шиңгээткен дүрүмнерге билиин херек кырында ажыглап билир;
сөзүглел, чечен чогаал номчукчуга, үежизинге болгаш келир салгакчыга авторнуң кыйгырыы дээрзин хүлээп билир;
номчулганы чугулалап, бот-тускайлаң номчуур чогаалдарын шилиир чылдагааннарын тодарадып билир;
чогаал маадырларынга деңнелгелиг характеристиканы тургузуп билир, берге айтырыгга бадыткалдыг харыыны берип, тайылбырлаар, боду сөзүглел чогаадып билир;
чогаалга хамаарышкан чурукка болгаш кино-чурукка үнелел берип билир;
номчаан чогаалдарынга болгаш янзы-бүрү жанрларда бижиттинген чогаалдарга рецензия, үнелел бижип билир;
орус, делегей болгаш Россия чоннарының чогаалдарының очулгаларынга үнелел, дыңнадыг кылыр;
төлевилел-шинчилел ажылын өөрөнгөн чогаалдарынга, сайгарылгалыг ажылдарга, тускай шинчилелдерге даянып кылып билир.

8.5. Тыва чогаалды өөрөнгениниң предметтиг түңнелдери.

11-ги классты доозуп тура, уруглар дараазында билиглерни шиңгээдип алыр:
кижиниң делегей көрүүшкүннүң хевирлеттинеринге тыва литератураның салдарын билир;
литературлуг агымнар болгаш чогаалчының бот-тускайлаң онзагай аяны, чечен чогаал-биле оларның харылзаалыын чергелештир сайгарып чорудуп билир;
тыва литератураның үндезилекчилерин, амгы үениң чогаалчыларын, оларның билдингир чогаалдарының аттарын билир, чогаадыкчы ажыл-чорудулгазында төөгүлүг болгаш уран чечен ужур-уткалыг барымдааларны, маадырларының «мөңгө омур-хевирин» азы ниитилешкек омур-хевирлерни тодарадып билир;
сөзүглелге, чогаалга төөгү-культура ужур-уткалыг тайылбырны кылып билир;
чечен чогаалды тус-тус эртемнер-биле: төөгү, химия, биология, география болгаш өске-даа эртемнер-биле холбаалыг сайгарып билир;
роман, тоожу, шии азы шүлүк чогаалдарының уран чүүлдүң өске хевирлери-биле холбаалыын (театр, видео болгаш аудио бижилге, чурук каасталгазы) тайылбырлап билир; библиографтыг айтылга, библиотекада каталог, справочниктер, энциклопедиялар, словарьлар, тускай литература-биле ажылдап билир;
амгы тыва литература дугайында медээни кандыг-бир үндезиннерден, ооң иштинде Интернет четкизинден, чыып болгаш таныштырып билир;
тыва, орус болгаш делегей литературазындан, оон аңгыда Россия чоннарының литературазындан «мөңгө» темаларны болгаш чидиг айтырыгларны көдүргөн чогаалдырны билир, деңнелгелиг сайгарылганы кылып билир.